

УДК 347.91/.95

Змагальність у цивільному судочинстві як форма реалізації принципів вини і добросовісності в цивільному праві

С. О. Коросд,
кандидат юридичних наук

Розкривається зміст принципу змагальності в цивільному судочинстві та принципів вини і добросовісності в цивільному праві. Обґрунтовується, що принцип змагальності є формою реалізації принципу вини (добросовісності, правомірності правочину) в цивільному праві, у зв'язку з чим в розуміння принципу змагальності закладається новий зміст. Зроблено висновок, що суттєва сторона принципу змагальності повинна проявлятися, по-перше, у розподілі між сторонами в справі (незалежно від їх процесуального статусу) обов'язку доведення певних фактів відповідно до норми матеріального права з огляду на існуючий предмет доказування, а по-друге, суд повинен слідкувати за неухильним виконанням цього обов'язку.

Ключові слова: цивільне судочинство, цивільне право, добросовісність, обов'язок доведення, предмет доказування.

Коросд С.А.

Раскрывается содержание принципа состязательности в гражданском судопроизводстве и принципов вины и добросовестности в гражданском праве. Обосновывается, что принцип состязательности является формой реализации принципа вины (добросовестности, правомочности сделки) в гражданском праве, в связи с чем в понимание принципа состязательности закладывается новое содержание. Сделан вывод, что существенная сторона принципа состязательности должна проявляться, во-первых, в распределении между сторонами по делу (независимо от их процессуального статуса) обязанности доказывания определенных фактов в соответствии с нормой материального права с учетом существующего предмета доказывания, а во-вторых, суд обязан следить за неукоснительным выполнением этой обязанности.

Ключевые слова: гражданское судопроизводство, гражданское право, добросовестность, обязанность доказывания, предмет доказывания.

Koroed Sergey.

It is revealed the content of the adversarial principle in civil proceedings and principles of guilt and integrity in the civil law. It is proved that the adversarial principle is a form of implementation of principle of guilt (conscientiousness, legitimacy of the transaction) in civil law, in connection with this in understanding of the adversarial principle it is laid new content. It is concluded that a significant aspect of the adversarial principle should be manifested, first, in the allocation between the parties of the case (regardless of their procedural status) of the burden of proof of certain facts in accordance with

the substantive laws with regard to the existing object of proof, and secondly, duty of the court to follow the strict observance of this obligation and to ensure its implementation.

Key words: *civil proceedings, civil law, conscientiousness, burden of proof, subject of proof.*

Змагальність є однією із передбачених Конституцією України основних засад судочинства та ключовим принципом цивільного процесуального права. Принцип змагальності в цивільному процесі полягає в правах та обов'язках сторін та інших осіб, які беруть участь у справі, щодо подання доказів та участі в їх дослідженні, а також у змагальній формі процесу, що спрямована на досягнення дійсних обставин справи, всебічній перевірці доводів та міркувань учасників процесу¹.

У ЦПК України цей принцип закріплено у ст. 40, згідно з якою цивільне судочинство здійснюється на засадах змагальності сторін. Сторони та інші особи, які беруть участь у справі, мають рівні права щодо подання доказів, їх дослідження та доведення перед судом їх переконливості. Кожна сторона повинна довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог або заперечень, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Суд сприяє всебічному і повному з'ясуванню обставин справи: роз'яснює особам, які беруть участь у справі, їх права та обов'язки, попереджає про наслідки вчинення або невчинення процесуальних дій і сприяє здійсненню їхніх прав у випадках, встановлених цим Кодексом.

Як зазначається в юридичній літературі, для змагального типу процесу характерна є така побудова судочинства, за якої, як мінімум, по-перше, необхідне розмежування процесуальних функцій, тобто функцій сторін та суду; по-друге, є дві протилежні процесуально рівні сторони; по-третє, функціонування незалежного від сторін суду, який здійснює функцію правосуддя та розгляду справи².

Згідно із ч. 1 ст. 60 ЦПК України кожна сторона зобов'язана довести ті обставини, на які вона посилається як на підставу своїх вимог і заперечень. З цього випливає, що в цивільних процесуальних відносинах кожен повинен доводити свою позицію. Принцип змагальності є основоположним принципом цивільного процесуального права.

Водночас ще М.А. Гурвич зазначав, що цивільне процесуальне право є формою примусового виконання цивільно-правових обов'язків, формою захисту суб'єктивних прав, коли закріплені в нормах права приписи не виконуються зобов'язаними особами добровільно³. В.І. Тертишніков предмет цивільного процесуального права визначав як суспільні відносини між судом та іншими учасниками процесуальної діяльності при здійсненні правосуддя в цивільних справах та у зв'язку із примусовим застосуванням норм матеріального права між суб'єктами цивільних, трудових, житлових, сімейних правовідносин⁴. В юри-

¹ *Цивільний процес України: академічний курс : підручник для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / за ред. С. Я. Фурси. – К. : Видавець Фурса С. Я. : КНТ, 2009. – С. 100.*

² *Курс цивільного процесу : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – С. 213.*

³ *Гурвич М. А. Советское гражданское процессуальное право / М. А. Гурвич М.А. – М. : "Высшая школа", 1964. – С. 19.*

⁴ *Тертишніков В. І. Цивільний процес України (курс лекцій) : навч.-практ. посіб. / Тертишніков В.І. – Х. : ФІНН, 2011. – С. 7.*

дичній літературі визнається, що наявність і регулюючий прояв процесуальних норм зумовлені потребами реалізації норм матеріальних. Процесуальні норми, в свою чергу, відіграють важливу роль, забезпечуючи оптимальні умови правового регулювання. Зазначається, що всі приписи процесуальних норм мають процедурний характер, тобто всі вони визначають найбільш доцільний порядок здійснення правотворчої або правозастосовної діяльності й призначені сприяти ефективному і справедливому досягненню результату, який передбачений нормою матеріального права, що підлягає застосуванню⁵.

Отже, цивільне процесуальне право має своєю метою забезпечення реалізації норм матеріального права, що якраз і визначає зобов'язану особу з доказування фактів у матеріальних правовідносинах. Оскільки за допомогою процесуального права реалізуються норми права матеріального, то останні, безумовно, справляють свій вплив і на визначення зобов'язаної особи в доказуванні в процесуальних правовідносинах.

Йдеться про принципи вини та добросовісності й правомірності правочину (презумпції вини, добросовісності і правомірності правочину), які діють у цивільному праві та впливають на визначення зобов'язаної особи із доказування того чи іншого факту у випадку виникнення цивільно-правового спору про оспорення правомірності дій іншого учасника цивільних правовідносин.

Ми спробуємо показати, що принцип змагальності в цивільному судочинстві є формою реалізації принципу вини (добросовісності, правомірності правочину) в цивільному праві, а відтак закласти в принцип змагальності цивільного процесу новий зміст.

Як вище зазначалося, в цивільному праві діє принцип вини, який означає, що особа, яка не виконала зобов'язання або виконала його неналежним чином, вважається винною в цьому, якщо не доведе протилежне. Так само й той, хто заподіяв шкоду особі або майну громадянина, вважається винним, якщо не доведе, що шкоду заподіяно не з його вини⁶. Принцип добросовісності та принцип правомірності правочину теж являють собою відповідні презумпції, що можуть бути спростовані⁷. З положень закону випливає, що обов'язок спростування цих презумпцій (добросовісності та правомірності правочину) покладається на суб'єкта, який відповідні дії (правочин) ставить під сумнів.

Принцип вини в цивільному праві закріплений у ст. 1166 ЦК України, згідно з якою особа, яка завдала шкоди, звільняється від її відшкодування, якщо вона доведе, що шкоди завдано не з її вини, а також у ст. 614 ЦК України, за якою особа, яка порушила зобов'язання, несе відповідальність за наявності її вини (умислу або необережності), якщо інше не встановлено договором або законом. Особа є невинуватою, якщо вона доведе, що вжила всіх залежних від неї заходів щодо належного виконання зобов'язання. Відсутність своєї вини

⁵ *Юридическая* процессуальная форма: теория и практика / под общ. ред. П. Е. Недбайло, В. М. Горшенёва. – М. : Юрид. лит., 1976. – С. 4, 35-36.

⁶ *Цивільне право* : навч. посібник для студентів юрид. вузів та факультетів / за ред. О. А. Підпригори та Д. В. Бобрової. – К. : Вентурі, 1995. – С. 189.

⁷ *Цивільне право* : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бегова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасиво-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. – Х. : Право, 2011. – Т. 1. – С. 29, 273.

доводить особа, яка порушила зобов'язання. При цьому кожна із сторін у зобов'язанні має право вимагати доказів того, що обов'язок виконується належним боржником або виконання приймається належним кредитором чи уповноваженою на це особою, і несе ризик наслідків непред'явлення такої вимоги (ч. 2 ст. 527 ЦК України). А відтак інша сторона зобов'язана надати такі докази на підтвердження належного виконання свого обов'язку. Отже, нормами матеріального права чітко визначено суб'єкта, на якого покладено обов'язок доведення.

Принцип добросовісності закріплено у ст. 12 ЦК України: якщо законом встановлені правові наслідки недобросовісного або нерозумного здійснення особою свого права, то поведінка особи вважається добросовісною та розумною, якщо інше не встановлено судом.

Принцип правомірності правочину передбачено ст. 204 ЦК України: правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлена законом або якщо він не визнаний судом недійсним.

Отже, згідно із наведеними нормами матеріального права обов'язок доведення правомірності дій (добросовісності дій) покладається на суб'єкта, який вчинив відповідні дії, законність яких оспорується іншою стороною. Із цього випливає, що учасники цивільних матеріальних правовідносин зобов'язані довести правомірність тих дій, які вони вчинили, якщо такий обов'язок випливає з норм матеріального права.

Доведення обставин при вирішенні процесуальних питань теж покладається на суб'єкта, який є відповідальним за відповідні процесуальні дії.

У свою чергу, як ми встановили на початку, принцип змагальності проявляється, по-перше, в самій змагальній процедурі, а по-друге, в праві й обов'язку сторін визначати коло фактів, на які вони можуть посилатися, та обов'язку довести обставини, якими вони обґрунтовують свої вимоги або заперечення. Згідно із ст. 129 Конституції України основними засадами судочинства є змагальність сторін та свобода в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Тобто змагальність проявляється в праві визначати коло обставин, якими обґрунтовуються вимоги, надавати докази на підтвердження цих обставин та доводити перед судом їх переконливість. Таким чином, визначення обставин і надання доказів визначається як свобода сторони, а не її обов'язок.

Водночас, як встановлено вище, розподіл між сторонами фактів, які повинна довести та чи інша сторона, здійснюється відповідно до принципу вини (принципу добросовісності), що діє в цивільному праві. Тому виникають питання, чи означає принцип змагальності розподіл між сторонами обов'язку доказування, чи може цей принцип обмежувати судовий розгляд лише обставинами, на які посилаються сторони, залишаючи без уваги обставини, визначені матеріальним правом?

Якщо виходити із ст. 129 Конституції України, то подання доказів є правом (свободою), а не обов'язком сторони. Тобто змагальність у цивільному судочинстві – це право надавати докази і доводити свою переконливість. Обов'язок же доведення стороною, учасником цивільних правовідносин, певних матеріально-правових фактів – це не принцип змагальності, а принцип вини. А відтак при-

нціп змагальності в цивільному судочинстві забезпечує реалізацією принципу вини. Тому принцип змагальності сам по собі не повинен бути основою для розподілу між сторонами тягаря доказування і за своїм змістом повинен визначати дії суду в процесі доказування. Адже якщо брати до уваги, що змагальність – це право сторін визначати обставини, на які вони посилаються, а їх обов'язок – подати докази, то як бути в тих випадках, коли для правильного вирішення спору заявлених сторонами обставин і поданих доказів недостатньо?

На нашу думку, відповідь частково міститься в Кодексі адміністративного судочинства України. Так, у ст. 11 “Змагальність сторін, диспозитивність та офіційне з'ясування всіх обставин у справі” передбачено, що розгляд і вирішення справ у адміністративних судах здійснюються на засадах змагальності сторін, свободи в наданні ними суду своїх доказів і у доведенні перед судом їх переконливості. Суд розглядає адміністративні справи не інакше, як за позовною заявою, поданою відповідно до цього Кодексу, і не може виходити за межі позовних вимог. Суд може вийти за межі позовних вимог тільки в разі, якщо це необхідно для повного захисту прав, свобод та інтересів сторін чи третіх осіб, про захист яких вони просять. Кожна особа, яка звернулася за судовим захистом, розпоряджається своїми вимогами на свій розсуд, крім випадків, встановлених цим Кодексом. Таким правом користуються й особи, в інтересах яких подано адміністративний позов, за винятком тих, які не мають адміністративної процесуальної дієздатності. Суд вживає передбачених законом заходів для з'ясування всіх обставин у справі, у тому числі щодо виявлення та витребування доказів з власної ініціативи. Суд повинен запропонувати особам, які беруть участь у справі, подати докази або з власної ініціативи витребувати докази, яких, на думку суду, не вистачає.

Таке визначення змагальності в адміністративному судочинстві більш повно відповідає змісту змагальності, наведеному у ст. 129 Конституції України, ніж положення ст. 10 ЦПК України. Тобто змагальність в адміністративному судочинстві пов'язується із функцією суду офіційно з'ясовувати необхідні в межах предмета доказування обставини справи, чого в цивільному судочинстві регламентація принципу змагальності не передбачає.

Крім того, зі змісту ст. 129 Конституції України впливає свобода сторін, тобто сторони самі визначають обставини і самі визначають докази, які бажають надати. Але ж для встановлення цих обставин, що є необхідним для виконання судом вимог ст. 213 і 214 ЦПК України, суд не може обмежуватися діями (поясненнями) сторін. Адже для вирішення спору суд має застосувати ту чи іншу норму матеріального права, гіпотеза якої якраз і вказує на обставини, наявність чи відсутність яких приводить цю норму в дію. А відтак суд має так чи інакше з'ясувати ці обставини (їх наявність чи відсутність) для виконання ст. 214 ЦПК України. Тому непосилання сторін на вказані в нормі матеріального права обставини чи неподання на їх підтвердження доказів жодним чином не може обмежувати повноваження суду з'ясовувати ці обставини і перевіряти їх доказами.

Отже, принцип змагальності в цивільному судочинстві має забезпечувати реалізацію принципу вини і добросовісності, що діють в цивільному праві та чітко розподіляють обов'язки з доказування конкретних фактів між сторонами

цивільних правовідносин, і жодним чином не може обмежувати повноваження суду в з'ясуванні обставин справи та перевірки їх доказами в межах предмета доказування.

У цьому аспекті принцип змагальності повинен розглядатися лише з формальної сторони, тобто передбачати таку процедуру, в якій цивільна справа розглядається шляхом змагання, спору сторін, дослідження доказів, що подані сторонами, що відповідає ст. 129 Конституції України, а також витребувані судом в порядку забезпечення виконання вимог ст. 213, 214 ЦПК України.

У свою чергу, зі змісту принципу змагальності варто вилучити його розуміння як обов'язку кожної сторони довести обставини, на які вони посилаються, оскільки такий обов'язок впливає з норм матеріального права, а також розуміння цього принципу як обмеження активності суду в з'ясуванні обставин справи та перевірки їх доказами.

Таке розуміння принципу змагальності унеможливить випадки, коли відповідачі в силу принципу змагальності зобов'язані заперечувати і надавати відповідні докази на спростування нічим не підтверджених доводів позивача, коли обов'язок доведення існування обставин покладається саме на позивача, а не навпаки – зобов'язувати відповідача доводити відсутність певних обставин, існування яких не довів позивач.

Наприклад, у рішенні господарського суду м. Києва від 17.08.2007 у справі 32/140 зазначено: "Оцінюючи об'єктивні обставини справи, суд вважає, що доводи позивача про наявність змови між представниками Особи-1, Особи-2 та фізичною особою-підприємцем Особою-3 відповідачами не спростовані". З таким висновком важко погодитися, адже суд насамперед повинен був з'ясувати, чи доведені позивачем його позовні вимоги (оскільки обов'язок спростування презумпції правомірності правочину нормами матеріального права покладено саме на особу, яка заперечує дійсність правочину), і якщо суд вважає, що позивач довів обґрунтованість своїх позовних вимог, його позов задовольняється. У нашому ж випадку суд задовольнив позовні вимоги з посиланням на недоведеність заперечень, заявлених відповідачами. Такий висновок суду суперечить загальному правилу розподілу обов'язку доказування. Суд не вправі задовольняти вимоги позивача на тій підставі, що відповідач не надав переконливих доводів і його заперечення не доведені. Адже обов'язок доказування не переміщується від позивача, який не довів своїх вимог, до відповідача.

Таким чином, суттєва сторона принципу змагальності в цивільному судочинстві повинна проявлятися, по-перше, у розподілі між сторонами в цивільній справі (незалежно від їх процесуального статусу) обов'язку доведення певних фактів відповідно до норм матеріального права з огляду на предмет доказування, по-друге, в обов'язку суду слідкувати за неухильним дотриманням цього обов'язку і забезпечувати його виконання.